۵۴ کاروانسرا مهر ثبت جهانی خوردند

کاروانسرا؛ پیروزی بزرگ معماری ایران

احسان رسمی‌پور: ۵۴ کاروانسرای ایرانی در اجلاس اخیر یونسکو ثبت جهانی شدند و ۲۴ استان را صاحب اثر ثبت جهانی کردند. بناهای کاروانسراها همچنان در سراسر ایران استوار هستند و می‌توان صدها کاروانسرا را در کنار مسیرهای رفت‌وآمد اصلی کشور تماشا کرد. گفته می‌شود زمانی ایران هزار کاروانسرا داشته تا رفت‌وآمد و تجارت بین شهرها و حتی بین کشورها را رونق ببخشد. اکنون پهپد، ایران‌شناس برجسته کاروانسراها و حقوقدان تاریخ تجارت می‌دانند و معتقد است کاروانسراها در وحدت و رفاه ایران مؤثر بودند و به همین جهت شاه عباس تشویق شده تا ساخت کاروانسراها در سراسر ایران را رونق دهد. گفته می‌شود زمانی در هر ۳۶ کیلومتر یک کاروانسرا در امتداد شاه‌راه‌های ایران وجود داشته است. آرتور پوپ نوشته که برحسب یک توافق عمومی تمام کاروانسراهای زیبا به شاه عباس نسبت داده شده اما ساخت کاروانسرا از قدیم رونق داشته و در طول تاریخ ایران ادامه پیدا کرده است. کاروانسراهای ایران محلی برای تبادل ارزش‌های انسانی بوده و در طول تاریخ کاروانیان مختلف در این محل به تبادل افکار، فرهنگ‌ها و ارزش‌های انسانی می‌پرداختند و کاروانسرا از این جهت اهمیت بسیاری داشته است. هرچند حالا تعداد کمتری از کاروانسراها باقی مانده اما همچنان صدها کاروانسرا در کشور کل ایران وجود دارند؛ از میان آنها حالا ۵۴ کاروانسرا در فهرست میراث جهانی یونسکو ثبت شده‌اند.

از میان لیست انتظار بلند و بالا برای ثبت جهانی، سال ۱۳۹۹ پرونده کاروانسراهای ایرانی به یونسکو ارسال شد. پرونده‌ای که از چند سال قبل تهیه آن آغاز شده بود و بسیاری از ابتدا شانس زیادی برای ثبت جهانی آن قائل بودند. نخستین ارزیابان ایکوموس در مهرماه سال ۱۴۰۰ وارد ایران شدند تا بررسی میدانی وضعیت کاروانسراهای ایران برای ثبت جهانی آغاز شود و این پرونده در سال ۱۴۰۱ در دستور کار کمیته میراث جهانی یونسکو قرار گیرد.

چهل‌وپنجمین اجلاس کمیته میراث فرهنگی یونسکو قرار بود سال گذشته در شهر کازان روسیه برگزار شود. خلیت روسیه و اوکراین اما برپایی اجلاس یونسکو در روسیه را لغو کرد تا در سال ۱۴۰۲ ایران با سه پرونده راهی اجلاس میراث جهانی یونسکو به میزبانی شهر ریاض عربستان شود. کاروانسراهای ایران، یکی از این سه پرونده ارائه‌شده به یونسکو در این اجلاس بود. حمید بنایی‌فعال، مدیر فنی پرونده ثبت جهانی کاروانسراهای ایران با اشاره به سهمیه سالانه ایران در یونسکو می‌گوید: «براساس ضوابط یونسکو، ایران یک سهمیه سالانه برای ثبت جهانی دارد؛ سهمیه‌ای که می‌تواند برای پرونده‌های فرهنگی، طبیعی یا تلفیقی از این دو استفاده شود. پرونده‌ها نیز انواع مختلفی دارند، و به شکل نمحدوطه، یک سایت یا یک مجموعه زنجیره‌ای امکان ارائه به یونسکو را دارند. هرچند ارسال پرونده ضامن در حریان بررسی فرارگرفتن آن نیست. دیرخانه یونسکو نیز با توجه به اولویت‌های مختلفی مانند تعداد اثر ثبت جهانی یک کشور، هرساله تنها ۳۵ پرونده را برای ارزیابی و طی مراحل ثبت جهانی ارسال می‌کند».

حمید بنایی‌فعال درباره علت انتخاب پرونده کاروانسراها برای تکمیل و ارائه به یونسکو می‌گوید: «با توجه به اینکه سهمیه سالانه ایران یک پرونده است، سیاست دفتر ثبت جهانی ایران بیشترین استفاده از این تک‌سهمیه بود و براساس آن سایت‌های زنجیره‌ای انتخاب خوبی هستند. ثبت سایت‌های زنجیره‌ای کار به‌شدت مشکل و چالش‌برانگیزی است اما دستاوردهای زیادی دارد. پرونده‌های مشابهی مانند خانه‌های اتاقه ایرانی و قلعه‌های ایرانی که ماهیت زنجیره‌ای دارند هم تاکنون مطرح شده‌اند اما تصمیم گرفته شد تا این‌بار پرونده کاروانسراهای ایران تهیه شود».

کارشناس فنی پرونده ثبت جهانی کاروانسراها درباره تهیه این پرونده می‌گوید: «از سال ۹۷ جمع‌آوری اطلاعات برای پرونده ثبت جهانی کاروانسراهای ایران آغاز شد. پیش از این دکتر احمدی‌روبینی در پرونده اصفهان ایران به چاره ایرنسم، در زمینه کاروانسراها هم فعالیت کرده بودیم و اطلاعات پیش‌زمینه‌ای هم در دست بود. ما نیز از همه ظرفیت‌ها برای جمع‌آوری اطلاعات درباره کاروانسراهای ایران استفاده کردیم و از همه ادارات استانی وزارت میراث فرهنگی، پژوهشگاه میراث فرهنگی، صندوق احیا و حرایم کاروانسراهای دولتی خارج از میراث فرهنگی خواستیم که در زمینه شناسایی کاروانسراها و ارائه اطلاعات آنها به ما کمک کنند».

یک سهمیه و ۵۶ کاروانسرا

سیاست استفاده حداکثری از سهمیه ثبت جهانی پیش از این نیز راه را برای ارائه پرونده مانند ثبت جهانی راه‌آهن سراسری، قنات‌ها و باغ‌های ایرانی باز کرده بود. در پرونده ثبت جهانی کاروانسراها نیز تلاش شده بود تا بیشترین تعداد کاروانسراها به یونسکو معرفی شود. درنهایت از ۶۲ کاروانسرای پیشنهادی ایران ۵۴ کاروانسرا موفق به ثبت جهانی شدند. بنایی‌فعال می‌گوید: «فارغ از پیگیری‌ها، خودمان جست‌وجو کردیم تا به بیشترین تعداد ممکن در همه استان‌ها برسیم. هدف ما این بود که بیشترین کاروانسراهای ممکن از بیشترین استان‌های ممکن کشور در این پرونده حضور داشته باشند».

دستاوردهای یک ثبت جهانی

مهمترین دستاورد این پرونده توزیع آثار ثبت جهانی در ایران است. بسیاری از استان‌های ارائه به واسطه پرونده ثبت کاروانسراها صاحب اثر ثبت جهانی شدند. استان‌هایی مانند البرز، هرمزگان، بوشهر، خراسان شمالی یا قزوین پیش از این ثبت جهانی نداشتند و حالا صاحب اثر ثبت جهانی شده‌اند. با وجود آثار سرشناسی که همچنان در فهرست بلند انتظار برای ثبت جهانی قرار دارند، توجه کمتری به آثار استان‌هایی مانند کهگیلویه‌وبویراحمد می‌شود؛ استانی که به واسطه پرونده اخیر حالا یک کاروانسرای ثبت جهانی دارد.

حمید بنایی‌فعال، مدیر فنی پرونده کاروانسراها این کسترذی را یک دستاورد می‌داند و می‌گوید: «تلاش کردیم هر کاروانسرایی که شرایط ثبت جهانی را دارد، در این پرونده قرار دهیم. در پرونده موفقی که پیش از این به یونسکو ارسال کرده بودیم، تنها ۱۷ کاروانسرا معرفی شده بود اما در پرونده نهایی نام ۵۶ کاروانسرا قرار گرفت».

او درباره تاثیرات ثبت جهانی کاروانسراها می‌گوید: «بسیاری از این کاروانسراها در داخل بافت‌های ارزشمند تاریخی قرار دارند و بافت تاریخی اطراف کاروانسراها نیز از اثرات ثبت جهانی آنها بهره خواهد برد. در عقدا، مبید، خرانق، دهشت، قزوین و... کاروانسرا ثبت جهانی شده در بافت تاریخی قرار دارد و ضوابط حفاظتی این ثبت و اثرات آنها بر بافت تاریخی، عاملی محرک و مثبت خواهد بود».

در سال‌های اخیر یکی از مهمترین تاثیرات ثبت جهانی، ایجاد حساسیت حفاظتی برای آثار تاریخی و طبیعی بوده تا آنها را از گردد تخریب دور کند. کارشناس فنی پرونده ثبت جهانی کاروانسراها هم بر این موضوع تاکید دارد و می‌گوید: «ثبت جهانی در کشور ما یک ابزار حفاظتی است. عاملی که باعث شد دو طبقه از جریح چهل‌تنها در حریم میدان نقش جهان کاسته شود. ضوابط میراث جهانی بود». گردشگری ایران در سال‌های اخیر شرایط سختی را تجربه کرده. بااین‌حال رونق گردشگری همچنان یکی از تاثیراتی است که برای ثبت جهانی عنوان می‌شود و حمید بنایی‌فعال درباره‌این‌باره می‌گوید: «در روستاهای دورافتاده هم کاروانسرایی برای ثبت جهانی داشتیم که این موجب رونق آنها شده است. با این اتفاق ظرفیت‌های گردشگری داخلی ما نیز افزایش پیدا کرده و مقاصد جدیدی برای گردشگران داخلی تعریف می‌شود».

بنایی‌فعال درباره تاثیرات مثبت این پرونده بر احیای کاروانسراها می‌گوید: «در مرز استان خراسان جنوبی و کرمان کاروانسرای چهل‌پایه وجود داشت که به دلیل محل قرارگیری احیای آن دشوار بود. به واسطه پرونده ثبت جهانی حالا این کاروانسرا در حال مرمت و محافظت است».

استان‌هایی که بی‌نصیب ماندند

پرونده ثبت جهانی کاروانسراهای ایران، ۲۴ استان را صاحب اثر خواهد کرد. بااین‌حال هفت استان گلستان، مازندران، زنجان، کردستان، ایلام، چهارمحال‌وبختیاری و سیستان‌وبلوچستان از حضور در این پرونده بازماندند. این در حالی است که کاروانسراهای ایران گستردگی زیادی دارد و در سراسر کشور نمونه‌هایی از آنها وجود دارد. حمید بنایی‌فعال درباره این اتفاق می‌گوید: «معاونت میراث فرهنگی در سه مرحله از تمام استان‌های کشور درخواست کرد تا مدارک کاروانسراهای خود را ارسال کنند. با وجود تلاش مسئولان استانی اما کاروانسرایی که واجد ارزش ثبت جهانی باشد، در این استان‌ها نبود. چندین نوبت از استان سیستان‌وبلوچستان و کردستان درخواست کردیم اما کاروانسرایی مناسب این پرونده در این استان‌ها وجود نداشت. همچنین در استان‌های مازندران و گلستان نیز کاروانسرا تخریب شده بودند و اثری که شرایط ثبت جهانی داشته باشد، وجود نداشت».

ارسالی ناقص

صدها کاروانسرا در سراسر ایران وجود دارد و گفته می‌شود که حدود ۷۰۰ کاروانسرا در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده‌اند. هرچند این آمار نیازمند پیش مجدد است و تجربه ثابت کرده که برخی از آثار ثبت ملی ممکن است اکنون دیگر وجود نداشته باشند؛ اما حمید بنایی‌فعال در مسیر تهیه پرونده ثبت جهانی از ۲۰۰ کاروانسرا بازدید کرده و درباره معیار انتخاب ۵۶ اثر برای این پرونده می‌گوید: «توالی تاریخی یکسی از معیارهای ما برای انتخاب کاروانسراها بود و سعی کردیم از دوره‌های مختلف تاریخی بناهایی در این پرونده داشته باشیم. از دوره ساسانی تا قاجار کاروانسراهایی در این پرونده قرار گرفته و البته تعداد بناهای دوره صفوی به دلیل رونق ساخت کاروانسرا در آن دوره بیشتر از دیگر دوره‌های تاریخی است».

او با اشاره به قدمت کاروانسراهای ثبت جهانی شده، می‌گوید: «سه کاروانسرا از این مجموعه دارای پیشینه ساسانی هستند. کاروانسرای اوان سمنان با نظر باستان‌شناسان احتمالا پیشینه ساسانی دارد. کاروانسرای دیرگچین قم هم به استناد منابع مختلف پیشینه ساسانی دارد؛ هرچند که ساختمان فعلی آن برند کاروانسرا مربوط به دوره صفوی است. همچنین کاروانسرای برند تهران نیز مربوط به اواخر دوره ساسانی است. بناهای متاخرتر کاروانسراهای سعدالسلطنه، سنگ و فخرآباد هستند که در دوره قاجار ساخته شده و در این فهرست قرار گرفته است».

معیار دیگری که در انتخاب کاروانسراها برای ثبت جهانی مدنظر قرار گرفته، محل قرارگیری و نتوع اقلیمی آنها بوده است. بنایی‌فعال درایس‌زمینه می‌گوید: «تنوع طرح و بلان کاروانسراها و اقلیم محل قرارگیری آنها معیار دیگر ما بود. ما از اقلیم کوهستانی، جلگه‌ای، دشت و کویر و همه نقاط ایران، کاروانسراهایی برای این پرونده در نظر گرفتیم».

اصالت کاروانسراها، برگ برنده برای ثبت جهانی

از میان صدها کاروانسرای موجود، تعداد ۵۶ اثر برای ثبت جهانی انتخاب شدند و یکی از مهمترین معیارهای انتخاب آنها وضعیت مرمت، نگهداری و حفظ اصالت آنها بوده است. دخالت در معماری کاروانسراها و اجازه آنها به شکلی که اصالت معماری آنها را خدشه‌دار کرده، مهمترین علتی است که تعدادی از کاروانسراهای ایران ارزشمند را از راهیابی به فهرست ثبت جهانی بازداشته است. حمید بنایی‌فعال، کارشناس فنی پرونده ثبت جهانی کاروانسراها می‌گوید: «در بحث فنی اصالت و یکپارچگی کاروانسراها مهم است. به طور مثال کاروانسرایی در استان سمنان به دلیل تغییر ورودی، تا پوزگی لازم را برای ثبت نداشت. مجموعه ورودی کاروانسرا یکی از ویژگی‌های معماری آنهاست و در آن ۵۶ کاروانسرا ورودی اصلی بسته و راه ورودی به پشت آن منتقل شده بود. این اقدام اصالت بنا را هم رفته زده بود و چون بنا در دست سرمایه‌گذار بود، اصلاح آن صورت نگرفت. درباره دیگری اتوبان ترانزیتی از کنار کاروانسرا کشیده شده و این اتفاقات ویژگی‌های لازم آنها را برای ارائه در فهرست میراث جهانی تحت تاثیر قرار داده بود».

او با اشاره به محدودیت بودجه و زمان ادامه می‌دهد: «کاروانسرای رباط ماهی بنای ارزشمندی است؛ اما به دلیل آسیب‌های فراوان نیاز به اقدامات حفاظتی اساسی دارد. وقتی یک کاروانسرا به بودجه و زمان درخورتوجهی برای رسیدگی و آماده‌شدن نیاز داشت، ما بنا محدودیتی وجود نبود. در چنین شرایطی کاروانسراهایی در فهرست قرار گرفت که امکان دفاع از وضعیت و ارزش‌های آنها در پونسکو ممکن باشد».

معجزه معماری کاروانسراها

آرتور پوپ، ایران‌شناس برجسته، کاروانسراهای ایران را «یکی از بیوزی‌های بزرگ معماری ایران» توصیف می‌کند و معتقد است جهیز جای دیگر جز کاروانسرا نمی‌توانیم هماهنگی کامل‌تری در عملکرد و ساختار پیدا کنیم.

حمید بنایی‌فعال درباره معماری کاروانسراهای ایران می‌گوید: «معماری کاروانسرا متناسب با استفاده از آن بوده و سازندگان تلاش می‌کردند تا بیشترین سودمندی را در ساخت سازه لحاظ کنند. این زمان ساخت چنین بناهایی کار آسانی نبوده است. سازنده کاروانسرا با مصالب مختلفی مانند تأمین مصالح روبه‌رو بوده و سعی می‌کرده با کمترین سازه، بیشترین استفاده از فضا را داشته باشد».

شاید در نظر نخست بسیاری از کاروانسراهای ایران شبیه به یکدیگر به نظر برسند؛ اما بنایی‌فعال نظر دیگری دارد و می‌گوید: «در کل کشور هیچ دو کاروانسرایی بلان‌های مشابه یکدیگر ندارند و حتی دو کاروانسرای پشت سر هم در یک مسیر کاروانی شبیه هم نیستند. در بلان‌های چارگوشه و دارای حیاط مرکزی که بیشترین نوع بلان استفاده‌شده بوده، کاروانسراها خود را به یکدیگر شبیه هستند؛ اما در حرئیات، معماری و چینش فضاها با یکدیگر تفاوت‌های زیادی دارند. معماری حیاط مرکزی نیز به این دلیل وجود داشته که در شرایط بد آب‌وهوایی این شکل از معماری درون‌گرا کارکرد بهتری داشته است».

کارشناس فنی پرونده کاروانسراها معماری آنها را این‌چنین شرح می‌دهد: «به طور کلی کاروانسراها بدف فضای استراحت برای مسافران، فضای قرارگیری بار و فضای قرارگیری ابزار و وسایل حمل‌ونقل را داشته باشد. به این سه نیاز در هر کاروانسرا به شکل‌های مختلف پاسخ داده شده است. همچنین موضوع حفاظت از کاروانسراها هم در ساخت آنها دارای اهمیت بوده است. سازنده کاروانسرا داخل هم قرار داشتند. برخی برای دیده‌بانی و حفاظت نداشتند؛ اما کاروانسراهایی که در مسیر رفت‌وآمد قرار داشتند. برخی‌های دیده‌بانی نقش مهمی داشتند». بنایی‌فعال با تشریح انواع سکوت در کاروانسراها می‌گوید: «سکوت در کاروانسراها شکل‌های مختلفی داشته و نسبت به اقشار مختلف متفاوت بوده است. برای اسکان عابران و اشراف در کاروانسراها فضای تخت خوابی نداشتند وجود داشته و ساخت این فضاها در بلان چهار ایوانی مرسوم بوده است. بخش دیگر مردم در داخل حجره‌های کاروانسرا اقامت داشتند و ایوانچه‌های جلوی هر حجره هرچند مربوط به آن حجره بود؛ اما در زمان شلوغی کاروانسرا از ایوانچه هم به‌عنوان فضای اقامتی استفاده می‌کردند». او با تاکید بر نقش مهم شترخوان در کاروانسرا می‌گوید: «در داخل شترخوان که محل استراحت چارپایان بوده نیز سکوهایی برای استراحت وجود داشته و برخی که هزینه کمتری می‌کردند یا ترجیح می‌دادند در کنار بار و وسایل خود سکونت داشته باشند». از دیگر ویژگی‌های کاروانسراها نیز ایوانچه‌هایی در داخل شبکه‌ها کاروانسراها ساخته شده که از آنها نیز برای اقامت استفاده می‌کردند».

بنایی‌فعال به فرم‌های مختلف معماری در کاروانسراها اشاره می‌کند و می‌گوید: «اکثر کاروانسراها به صورت حیاط مرکزی است و در این بلان، اطراف حاط حجره‌ها و شامنشین‌ها قرار داشتند و در پشت حجره‌ها، به صورت طولی و دالانی شترخوان قرار داشته که ورودی و زمان که بسته به هر کاروانسرا متفاوت بوده است. معماری عمده کاروانسراها به این شکل بوده؛ اما فرم‌های مختلفی داشتند؛ به طور مثال کاروانسراهایی با معماری هشت‌ضلعی داریم؛ مانند کاروانسرای امین‌آباد یا کاروانسرای سرپوشیده در مناطق سرد مرسوم بوده؛ مانند کاروانسرای خوی. فرم دایره نیز در کاروانسراها استفاده شده؛ مانند کاروانسرای زین‌الدین در یزد و همچنین فرم هشت‌ضلعی نامتنظم مانند کاروانسرای انجیره. کاروانسراهای داخل بافت شهری هم مانند سعدالسلطنه و افضل با وجود حیاط‌های مستطیل، فرم ارگانیک خود را دارند».

چالش مدیریت آثار ثبت جهانی در ایران

نحوه مدیریت آثار ثبت جهانی یکی از سؤالات برتکرار یونسکو از مسئولان ایران بوده است. ساخت‌وساز در حریم، تعرض پروژه‌های توسعه‌ای و ضربت مرمت و حفاظت بناهای ثبت جهانی شده از چالش‌های مهم این پرونده است. حمید بنایی‌فعال درباره این چالش می‌گوید: «در پرونده ثبت جهانی ایران چالش‌برانگیز بوده است. ثبت ۵۲ کاروانسرا در ۲۴ استان کشور حال مسئله تازه‌ای برای مدیریت میراث فرهنگی خواهد بود. وزارتخانه میراث فرهنگی در سال‌های گذشته همواره با مشکل تأمین بودجه پایگاه‌های ثبت جهانی روبه‌رو بوده و حالا باید به فهرست مشکلات قبلی خود، حفاظت از ۵۶ بنای ثبت جهانی دیگر را هم اضافه کند. حمید بنایی‌فعال درباره راهکارهای مدیریت کاروانسراهای ثبت جهانی می‌گوید: «در پرونده‌های قبلی مانند باغ ایرانی و قنات ایرانی راهکار امور پایگاه‌های جهانی برای پلان مدیریت، راه‌اندازی یک پایگاه مرکزی در تهران و راه‌اندازی دفاتر یا ساختارهای متفاوت در استان‌ها بوده است. دفاتر استانی هم براساس تعداد اثر از راه‌اندازی یک دفتر یا نیروهای مختلف تا انتخاب یک مسئول برای آن اثر ثبت جهانی متغیر بود. در پرونده کاروانسرا نیز چنین شیوه مدیریتی لحاظ شده و به طور مثال استان اصفهان با هشت کاروانسرای ثبتی باید یک دفتر مختص برای حفاظت و مدیریت کاروانسراها داشته باشد و استان‌هایی که یک کاروانسرای ثبتی دارند، نیز یک نفر به‌عنوان مسئول انتخاب شود تا در زمینه حفاظت، پاسخ‌گویی به یونسکو و مدیریت اثر فعالیت کند».

کارشناس فنی پرونده کاروانسراهای ایران می‌گوید: «در نهایت این ساختار می‌تواند به طور متمرکز یا پایگاه کاروانسرای ایرانی در تهران ارائه داشته باشد. این راهکار پیشنهادی برای مدیریت کاروانسراهای ثبت جهانی است اما موضوعی که باعث نگرانی شده، تعداد زیاد اثر در این پرونده است. مدیریت ۵۶ اثر ثبت جهانی در نقاط مختلف کشور یک تشکیلات گسترده با بودجه مشخص نیاز دارد. امیدواریم اداره امور پایگاه‌های ملی و جهانی یک ساختار مدیریتی مناسب برای این پرونده ایجاد کند».

چالش واگذاری آثار ثبت جهانی

تعدادی از کاروانسراها نیز ثبت شده ایران از سال‌ها قبل به سرمایه‌گذار بخش خصوصی واگذار شده‌اند. هرچند منعی برای واگذاری این بناها وجود ندارد اما نحوه فعالیت سرمایه‌گذار در آنها پس از ثبت جهانی زیر ذره‌بین حفاظتی قرار خواهد گرفت. حمید بنایی‌فعال می‌گوید: «خوشبختانه تعدادی از سرمایه‌گذارهای مشغول در کاروانسراهای ثبت جهانی به‌خوبی حفاظت از آنها را دارند. به هر حال بهره اقتصادی بخشی از اهداف سرمایه‌گذار است اما اگر مسئله اقتصادی تنها اولویت سرمایه‌گذار باشد، آنها بلای جان کاروانسراها خواهند شد. امیدواریم نهادهایی که اقدام به واگذاری بناهای تاریخی می‌کنند بیش از اینکه به دنبال کسب درآمد واگذاری باشند، بر روی کیفیت این واگذاری‌ها متمرکز شوند».

کارشناس فنی پرونده ثبت جهانی کاروانسراها معتقد است که چنین فعالیت‌هایی را می‌توان با ایجاد راهکارهای مطالعه‌شده رفع کرد. او به راهکاری که برای این دغدغه‌ها پیشنهاد کرده اما اجرائی نشده، اشاره می‌کند و می‌گوید: «باید یک طرح پژوهشی روی تعداد مشخصی از کاروانسراهای احیاشده انجام شود. باید در این طرح به شکل کارشناسی اقدامات سرمایه‌گذارها را بررسی کنیم تا متوجه شویم کدام اقدامات به کاروانسرا لطمه زده یا کدام اقدام‌ها و اقدامات آنها مثبت بوده است. در نهایت براساس این آسیب‌شناسی به دستورالعمل مشخصی برای احیای کاروانسرا توسط سرمایه‌گذار یا شواظ مشخصی روبه‌رو باشد و ملزم شود براساس آن اقدام کند».

درهای بسته کاروانسراها به روی گردشگران

آثاری که در فهرست میراث جهانی یونسکو ثبت می‌شوند باید امکان بازدید داشته باشند و اگر درهای این آثار به روی گردشگران بسته باشد، چالشی برای آنها خواهد بود. روسیه سال‌ها تلاش کرد تا کام برخیزد تا ثبت جهانی کند اما از زمانی که امکان بازدید از این بنا وجود نداشت، یونسکو با آن مخالفت می‌کرد. حال شرایط بازدید از همه کاروانسراهای ثبت جهانی ایران باید مهیا شود تا این موضوع در آینده چالش‌برانگیز نشود. بنایی‌فعال درباره این چالش می‌گوید: «باید به دستورالعملی برای بازدید از این ۵۴ کاروانسرای ثبت جهانی برسیم. به هر حال تعدادی از این کاروانسراها واگذار و به مراکز اقامتی تبدیل شده‌اند و نیاز است تا راهکاری برای امکان بازدید گردشگران از آنها داشته باشیم. کاروانسراهایی که تبدیل به هتل و مرکز اقامتی شده‌اند می‌توانند زمان مشخصی در هفته را برای بازدید گردشگران تنظیم کنند تا همه امکان بازدید فراهم باشد و هم آسایش گردشگران مقیم در این کاروانسراها حفظ شود».

حذف یکی از ساخت‌های به پرونده کاروانسراها

ثبت ساخت‌های مدنظر یونسکو برای ثبت جهانی مهمترین بخش تدوین یک پرونده است. در طرسه بررسی پرونده ثبت جهانی منظر فرهنگی ماسوله، نماینده ایکوموس (شورای بین‌المللی بناها و محوطه‌های تاریخی) ایرادات بسیاری بر این پرونده گرفت و به شکل صریح درخواست رددنن پرونده را مطرح کرد. پیش از در جرتین مواقعی سهمیه ثبت جهانی نیز از بین می‌رفت اما براساس پیش‌نویس اسناد اجلاس یونسکو قرار است این پرونده رد شده. همچنین در طسه بررسی پرونده کاروانسراهای ایران نیز یکی از شاخه‌های جهانی ماسوله حذف شد؛ تا این پرونده بتواند رنگرفت. بنایی‌فعال درباره این اتفاق می‌گوید: «حتی اگر یکی از شاخه‌های مدنظر یونسکو اثبات شود، امکان ثبت جهانی اثر وجود دارد. پرونده کاروانسراها براساس سه شاخه نوشته شده بود که تنها دو شاخه اجرا شد. یکی از این شاخه‌ها نشان‌دهنده تبادل ارزش‌های بشری در یک دوره مشغول در کاروانسراهای ایران بوده و شاخه بعدی نیز نشانی از یک واقعیت استثنائی از یک تمدن ازدست‌رفته یا حاضر بود که هر دو در پرونده احراز شده».

لیستی که شاید بلندتر شود

صدها کاروانسرای تاریخی دیگر در سراسر ایران وجود دارند که تعدادی از آنها شایستگی ثبت جهانی را دارا هستند اما هرکدام به دلیلی از ارائه‌شدن در این پرونده بازماندند. براساس ضوابط یونسکو، لیست امکان وجود دارد که با تهیه پرونده‌های اختلافی در آینده بر تعداد کاروانسراهای ثبت جهانی ایران اضافه شود. حمید بنایی‌فعال می‌گوید: «اگر تعداد محدودی برای الحاق در نظر بگیریم، مشکلی وجود نخواهد داشت اما اگر قصد داشته باشیم دوباره تعداد زیادی کاروانسرا را به این پرونده اضافه کنیم باید از یک سهمیه ثبت جهانی دیگر هم استفاده شود». او که چند سال در جست‌وجوی کاروانسراهای ایران بوده، معتقد است:عنوان یکی از این شاخصه‌ها «نشان‌دهنده تبادل ارزش‌های بشری در یک بازه زمانی در یک منطقه فرهنگی از لحاظ پیشرفت در معماری یا فناوری، برنامه ریزی شهری یا طراحی چشم‌انداز» است. شاخصه بعدی نیز تحت عنوان «گواهی بی‌همتا یا دست‌کم استثنایی بر یک سنت فرهنگی یا تمدن زنده یا از میان رفته» است که هر دو در این پرونده احراز شدند.

یک در بزرگ و ۲ کلید عجیب

اجلاس کمیته میراث جهانی یونسکو در حالی به کار خود پایان داد که ایران از سه پرونده پیشنهادی خود تنها موفق به ثبت جهانی کاروانسراها شد. دو پرونده منظر فرهنگی شهر ماسوله و الحاق جنگل‌های دیزمار به جنگل‌های هیرکانی در این اجلاس ثبت نشدند. در پرونده الحاق جنگل‌های دیزمار به جنگل‌های ثبت جهانی هیرکانی، کشور آذربایجان موفق به الحاق دو منطقه خود به این پرونده شد اما پیشنهاد کرد جنگل‌های دزمار ایران به پرونده پیشنهادی ثبت جهانی جنگل‌های ارسباران اضافه شود. پیشنهادی که پذیرفته شد. پرونده ثبت جهانی ارسباران هنوز کنصل نشده اما فرصت ثبت جهانی جنگل‌های دیزمار در این اجلاس از بین رفت. پرونده ثبت جهانی منظر فرهنگی شهر ماسوله در حالی با اصرار مدیران فعلی وزارت میراث فرهنگی روبه‌رو بود که پیش از مشخص شدن بود به دلیل نقض قوانین تدوین پرونده، دشنی برای ثبت جهانی ندارد. در اجلاس امیر ایرج یکوموس (شورای بین‌المللی بناها و محوطه‌های تاریخی) ایرادات بسیاری بر این پرونده گرفت و به شکل صریح درخواست رددنن پرونده را مطرح کرد. پیش از در جرتین مواقعی سهمیه ثبت جهانی نیز از بین می‌رفت اما براساس پیش‌نویس اسناد اجلاس یونسکو قرار است این پرونده رد شده. همچنین در طسه بررسی پرونده کاروانسراهای ایران نیز یکی از شاخه‌های جهانی ماسوله حذف شد؛ تا این پرونده بتواند رنگرفت. بنایی‌فعال درباره این اتفاق می‌گوید: «حتی اگر یکی از شاخه‌های مدنظر یونسکو اثبات

ماجرای حذف ۲ کاروانسرا از لیست ثبت جهانی

کاروانسرای عباسی اصفهان و یام آذربایجان شرقی دو بنایی بودند که از فهرست ۵۶تایی حذف شدند و شانس ثبت جهانی را از دست دادند. کاروانسرای عباسی اصفهان که با نام خان عباسی شناخته می‌شود، یکی از معروف‌ترین هتل‌های ایران است و در دوست ثبت جهانی می‌توانست ارزش‌های خود را به عنوان یک هتل تاریخی اثبات و از آن استفاده تبلیغاتی کند. همچنین کاروانسرای یام آذربایجان شرقی نیز به هتل تبدیل شده و ثبت جهانی می‌توانست تاثیر بسیاری روی رونق آن داشته باشد. اما ثبت جهانی هر دو کاروانسرا با مخالفت روبه‌رو شد و در نهایت هر دو از لیست کاروانسراهای ثبت‌شده حذف خارج شدند. حمید بنایی‌فعال، کارشناس فنی پرونده ثبت جهانی کاروانسراهای ایران درباره حذف این دو کاروانسرا می‌گوید: «اتری که در فهرست ثبت جهانی قرار می‌گیرد باید ارزش‌های برجسته جهانی آن اثر را شود. اگر این ارزش‌ها احراز نشود، اثر هرچقدر هم بافت باشد، امکان ثبت ندارد. یکی از موارد مهمی که ارزش‌های برجسته جهانی اثر را مشخص می‌کند، اصالت و یکپارچگی است. موضوع اصالت زیرمجموعه‌های مختلفی دارد مانند اصالت طرح، اصالت متریال، اصالت جایگاه و اصالت دانش سنتی ساخت». او دلیل قرارگرفتن دو کاروانسرا عباسی اصفهان و یام تبریز را در فهرست پیشنهادی این‌چنین توضیح می‌دهد: «با ارائه این دو کاروانسرا قصد داشتیم تا توانایی‌مان در بازسازی کاروانسرایی را که کاملا تخریب شده بود، نشان بدهیم. کاروانسرای یام در تبریز به طور کامل تخریب شده بود و حتی برای پیدا کردن پلان این بنا، کار باستان‌شناسی انجام شده. پس از پیدا شدن پی بنا توسط باستان‌شناسان بود که این کاروانسرا براساس مدارکی که وجود داشت، دوباره ساخته شد». کارشناسی عباسی اصفهان نیز دوره‌ای از تخریب را تجربه کرده. بنایی‌فعال می‌گوید: «کاروانسرای مادرشاه یا عباسی اصفهان در اواخر دوره قاجار تخریب و دوباره عین به عین ساخته شده است. از این کاروانسرا سند تصویری مربوط به اوایل دوره قاجار در دست بود و اینها را با بنای فعلی تطابق داده بودیم تا شاهدی بر عین به عین سازی بنا باشد». با این حال ایکوموس (شورای بین‌المللی بناها و محوطه‌های تاریخی) از ابتدای روند بررسی پرونده ثبت جهانی کاروانسراهای ایران در اجلاس اخیر از این دو کاروانسرا نام برد و درخواست حذف آنها را مطرح کرد. درخواستی که در نهایت با موافقت روبه‌رو شد تا به جای ۵۶ کاروانسرا، ۵۴ کاروانسرای ایران مهر ثبت جهانی بخورند. بنایی‌فعال درباره دلیل حذف این دو می‌گوید: «تبدیل این بناها به هتل هیچ مشکلی برای ثبت جهانی نداشته. در بازسازی کاروانسرای یام و عباسی سعی شده اصالت فرم و معماری رعایت شود اما چون این بازسازی با مصالح جدید بوده و این بناها اصالت مصالح ندارند، ایکوموس معتقد بود هر قدر هم سابقه این بناها تاریخی باشد اما آنها بازسازی شدند، بنای جدید محسوب می‌شوند و درخواست کرد تا آنها از فهرست نهایی حذف شوند».

نگاهی به شناخته‌شده‌ترین کاروانسراهای ایرانی که ثبت جهانی شده‌اند

از تی‌تی تا قصر بهرام

بیست‌وهفتمین پرونده ثبتی ایران، ۵۴ کاروانسرا در ۲۴ استان کشور را به ثبت جهانی رساند. کاروانسراها یکی از گسترده‌ترین پرونده‌هایی است که تاکنون ایران به یونسکو ارائه داده و توانسته با استفاده از یک سهمیه ده‌ها بنا در استان‌های مختلف را به ثبت جهانی برساند. کاروانسراهای ثبت‌شده در میراث جهانی یونسکو هرکدام تاریخ و روایت مختص به خود را دارند. بسیاری از این کاروانسراها بناهای شناخته‌شده و ارزشمندی هستند که در کدر زمان استوار ماندند و حالا گنجینه‌ای از معماری و تاریخ ایران به شمار می‌روند. در این گزارش به تاریخ و ارزش‌های تعدادی از کاروانسراهای ثبت جهانی شده پرداختیم.

کاروانسرای دیرگچین

کاروانسرای دیرگچین در استان قم لقب مادر کاروانسراهای ایران را بر دوش می‌کشد. این کاروانسرا در پارک ملی کویر قرار دارد و مورد علاقه دوستداران آسمان شب است. هرچند کارشناسان پیشینه تاریخی دیرگچین را مربوط به دوره ساسانی می‌دانند؛ اما بنای فعلی آن مربوط به عصر صفوی است. دیرگچین به دلیل مجموعه فضاهای داخلی، وسعت و قدمت تاریخی یکی از مهم‌ترین کاروانسراهای ایران و در منابع تاریخی و سفرنامه‌های متعددی به آن اشاره شده است.

کاروانسرای قصر بهرام

کاروان